

Lezing Franco Ackermans Den Bosch 2023 (spreektekst)

Et nunc sequimur in toto corde en we volgen met heel ons hart.

Enkele jaren geleden zong ik met de jongens van de schola van Moosburg 's-ochtends de mis. Moosburg is de plek waar we al bijna 20 jaar samenkomen met de restitutiegroep. "Jongens" zei ik, want het zijn allemaal teens en twens.

We namen een van de gezangen door en iemand uit de groep merkte op: Ist dieser Gesang restituiert? Hij vond een bepaalde passage vreemd klinken. De dirigent moest bekennen: "Sorry, ik had geen tijd meer om het te bewerken, dit is nog een versie uit het Graduale triplex".

Zo zie je maar. Die jonge generatie is al zo gewend aan de 'stijl' van het gregoriaans gezongen naar de versie van het Graduale Novum dat 'afwijkingen' hen reeds opvallen.

Is er voor de jongere generatie aan onderzoekers dan nog wel wat te doen? Semiologisch is alles wel uitgewerkt en met het verschijnen van deel I en 2 van het Graduale Novum is een groot deel van de restitutie van het misrepertoire nu ook afgerond. We zijn nu bezig met het restitueren van de verzen van de offertoria, een laatste etappe. Daaruit zal ik vandaag wat vertellen.

En aan het einde hoop ik nog enkele vraagstukken voor de jongere generatie aangestipt te hebben.

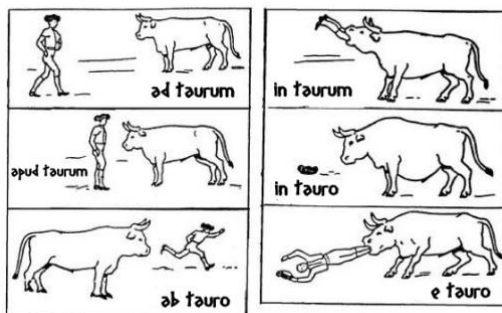
Et nunc sequimur in toto corde en we volgen met heel ons hart.
Over trouw aan de overlevering!

We houden ons vandaag bezig met het vers Et nunc sequimur van het Offertorium Sicut in holocausto. [3] Ik bespreek 4 onderdelen: de tekst; het voorkomen in de Omnes gentes-mis; een vers met een illegale toon én een problematische aansluiting terug naar het corpus, de repetenda.

Op zich is het al een spannend Offertorium want wat is de juiste titel?

Is het sicut in holocausto als ablativus of sicut in holocaustum, accusativus want we geven een beweging aan.

Ik vind dit plaatje over voorzetsels in het Latijn te leuk om niet te laten zien...

als de toreador opgevreten wordt, is het **in taurum!**

Maar als hij opgevreten IS, bevindt hij zich IN de buik van de stier en wordt het in tauro

Ik start nu een tweede verhaallijn. [5] U ziet dat aan de andere kleur sheets in de PP. Het gaat over het indexeren van handschriften. Misschien kent u de grote cantus-website. Een van de onderafdelingen is **Medieval Music Manuscripts Online** (kortweg M MMO) een **Database** opgezet door Dominique Gatté uit Strasbourg en Jan Kolacek uit Praag. Een van de specialiteiten die deze onderafdeling van Cantus heeft, is de zoekfunctie op tekst. Die ga ik nu even gebruiken...

Want ik wil best weten welke hss nu *in holocaustum* geven en welke *in holocausto!*

INTERMEZZO 1: Ik open de website musmed.eu [6] en kies gezangen (chants) dan opent een nieuw zoekformulier. Ik heb een text-search, en ik kan verfijnen met FEAST (liturgische setting), Genre en ook op nummer van het gezang. Omdat ik weet dat de tekst die ik ga nemen uniek is, hoef ik voorlopig niet ter verfijnen. *Holocaustum arietum* volstaat. We zien een lijst met handschriften die reeds geïndexeerd zijn en waar we dit gezang vinden. Inderdaad steeds het bewuste offertorium en de liturgische plaats is bijna altijd de 7^e zondag na Pentecostes.

De hss zijn met hun RISM-nummer ingedeeld en dus zijn ze geordend op land. A voor Austria, D voor Deutschland etc. Scrollend komen we ook 2 hss uit Nederland tegen Utrecht 62 geïndexeerd door Imke Vet en Utrecht 415.

We veranderen de zoekopdracht [7] *holocausto arietum* + Of = 24 hss (veel germaanse iig SG)

Opvallende afwezige is Klosterneuburg, die zou je toch germaans noemen. Het zusterhandschrift Kn 588 vinden we hier wel.

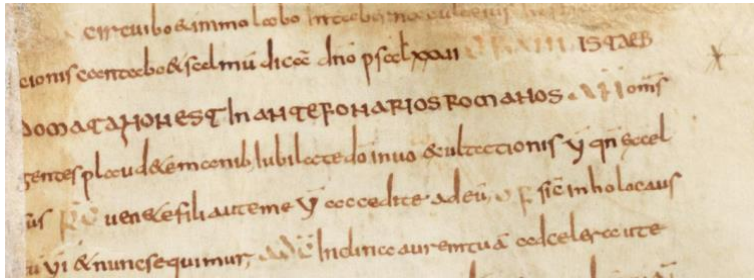
Ms 384 holocausto is een hele mooie, mét het vers et sequimur.

Deze zoekfunctie geeft soms verrassende resultaten over handschriften met een bepaalde tekstvariant. Je vindt zo regionale verwantschappen. Je vindt zo ook soms varianten die enkel in de oudere laag van hss terug te vinden zijn.

Zaak is wel om gedegen en zeer bewust te indexereren!

Het offertorium komt dus in 2 tekstvarianten voor én het offertorium komt uit de Omnes gentes mis.

Die mis is een vreemde eend in de bijt van het gregoriaans, [8] want de 7e zondag vond de schrijver van Blandin niet in het romeinse boek dat hij afschreef. Die mis is dus in 'het Noorden' toegevoegd. Ik zeg 'het noorden' tussen aanhalingstekens, want feit is: het is NIET ROMEINS, maar dan kan het nog linken hebben met Gallië, Mozarabisch, Milanees. Kenneth Levy, gregorian chants and the Carolingians is een aanrader als u daarover meer wil weten.

We zien aan het einde van regel 2 Ista ebdomata non est in Antefonarios Romanus staan. En aan het einde van regel 5 het Of Sicut in holocaustum met het vers Et nunc sequimur.

Maar we gaan naar het vers. De tekst is genomen uit Daniel 3 vers 41

<p>Vers 40 Sicut in holocausto arietum et taurorum, et sicut in milibus agnorum pinguium : sic fiat sacrificium nostrum in conspectu tuo hodie, ut placeat tibi : quia non est confusio confidentibus in te, Domine.</p>	<p>Wie bei einem Brandopfer von Widdern und Stieren und wie bei Tausenden von fetten Lämmern, so geschehe heute unser Opfer vor deinem Angesicht, damit es dir gefalle. Denn keine Beschämung widerfährt denen, die auf dich vertrauen, Herr.</p>
<p>Vers 41-42 Et nunc sequimur in toto corde et timemus te et quaerimus faciem tuam, Domine: ne confundas nos, sed fac nobis iuxta mansuetudinem tuam et secundum multitudinem misericordiae tuae.</p>	<p>Vers. 1 Und nun folgen wir dir von ganzem Herzen, und fürchten dich und suchen dein Angesicht, Herr. Überlass uns nicht der Schande, sondern handle an uns nach deiner Milde und nach der Fülle deiner Barmherzigkeit!</p>

Naar een vertaling van die verzen zoeken is ook reeds uitdagend. Vers 40 bestaat helemaal niet als je googelt. Hieronymus schreef er reeds over: hij nam voor dit deel van het boek Daniel de griekse tekst van Theodotion als basis, omdat hij de tekst niet inde chaldaeische versie aantrof.

Hoe staat het met de verbreiding van het stuk?

Cantus komt (stand 26 april) op 51 treffers. Daarvan komen er 39 uit MMMO.

We zien een brede verspreiding. SG, maar ook Chartres, Laon, Mt Renaud.

Verder in Aquitanië; In de Sextuplex MRBCKS dus reeds in B en in S

(R en K hebben geen verzen zo te zien en M is een cantatorium) in C Compiègne ontbreekt dit gedeelte.

Maar het gaat ons nu om de melodische versie.

Laten we bij een van de meest beroemde hss uit de greg. geschiedenis beginnen

[9] De codex van Montpellier, een soort van steen van Rosette. U ziet de tekst van de introitus Statuit ei Dominus. Daarboven neumen van het franse type en daartussen is met toonletters de melodie genoteerd. De neumen waren nu ontcijferbaar! Vandaar steen van Rosette..

Finn Egeland Hansen maakte er een transcriptie van in 1974, met een zeer uitgebreid kritisch commentaar over de notatie.

Toen we nadachten over de restitutie van de verzen is de Codex van Montpellier ook in beeld geweest als referentie-melodie. Het blijkt namelijk handig om een uitgangspunt te hebben waartegen je je bevindingen afzet. Dat was voor het GrN het Graduale van 1908 geweest. Ik vertelde er 2 jaar geleden in Den Haag¹ over. Maar de verzen stonden niet in het Graduale van 1908, noch in het Graduale triplex.

Roman Hankeln nam Mp voor zijn transcripties en commentaren bij de aquitaanse prosulae.

[10] Een andere optie was een uitgave van Karl Ott uit het jaar 1935. Een complete editie van de offertoria en haar verzen. En dat boekje had Rupert Fischer, degene die de SG neumen in het GT schreef, in zijn studietijd ook van neumen voorzien. Met daarbij, net zoals in het Graduel Neumé van zijn leraar Eugène Cardine, commentaren en verwijzingen. Een offertoriale Triplex dat in 1985 door Solesmes werd uitgegeven.

Dit OT kozen we als referentie voor de restitutie.

We zijn nu een paar jaar bezig met het restitueren van de verzen, ik denk dat we een derde deel gedaan hebben. Van de transcripties van Karl Ott kunnen we zeggen:

- Het is geen slechte basis
- Ott gaat meestal uit van Montpellier en het verwante Rouen
- Maar bepaalde finesses, de cephalicus bijv, zijn slecht weergegeven. En soms, bij problematische passages, kiest Ott een geheel eigen weg, gestaafd door geen enkel handschrift. Dat is voor onze werkwijze soms lastig.

¹ De tekst van die lezing: [Restitution by AISCGre \(gregoriaans-platform.nl\)](https://www.gregoriaans-platform.nl)

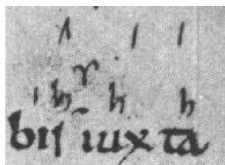
[11] Kijken wij nu naar de versie die Ott publiceerde in 1935, dan is dat exact de versie van Mp.

∇. Et nunc sé-qui- mur in to-to cor- de et timé-
mus te et quaé- rimus fá-ci- em tu- am, Dómi- ne :
ne confún- das nos, sed fac no- bis iuxta man-
su- e- tú- dí- nem tu- am et se- cún- dum multi- tú-
di- nem mi- se- ri- cór- di- ae tu- ae. * Quia non est.

Ik focus nu even op één speciale passage: op de overgang in regel 3 van *nobis* naar *juxta*. Nobis eindigt met si la, en we gaan met la verder.

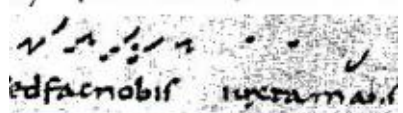
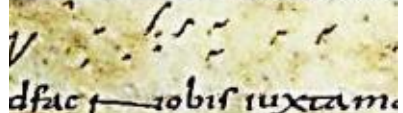
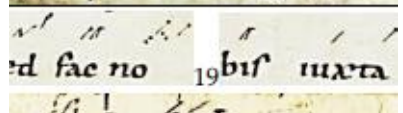
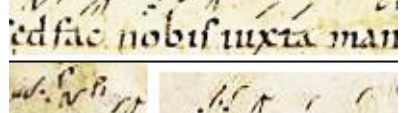
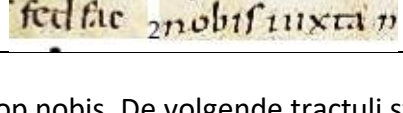
Maar de schrijver van Montpellier noteert nóg iets. Ik heb een stukje van de versie van het handschrift vergroot. [12] Hij kent een apart teken om niet-noteerbare passages aan te duiden.

Mp 254,4

Nobis eindigt met i-h (si-la) juxta h-h (tweemaal la) Maar ziet u tussen de neumletters dat teken dat op een griekse y lijkt? Dat teken vinden we vaker in Mp. En vaker, niet steeds, in de betekenis die ik als volgt zou willen omschrijven. „Ik moet de melodie nu op deze toon voortzetten, zo kan ik het tenminste noteren. (maar de originele ligging is anders!)”
Laten we meteen dit breekpunt in de melodie nader bekijken. Dat ligt bij **juxta**. Van nobis naar juxta noteert Ott unisonisch. Montpellier ook, maar mét dat teken ertussen!

[13] Hoe is deze aansluiting in de oudste hss, de adiastematische uit de 10e eeuw?

Chartres 47	
Laon 239	
SG 339	
Bamberg 6	
Einsiedeln 121	

Chartres heeft een clivis op nobis. De volgende tractuli staan op papier hoger getekend. Dat is ook bij de uncini van Laon het geval. Deze hss geven reeds door de positie op papier aanwijzingen over de melodische relatie tussen opeenvolgende neumen. En Ch en L geven met hun positie aan: het gaat hoger verder! De 3 germaanse hss geven allen virgae voor *juxta*. Niemand noteert een equaliter.

[14] Wat doen nu de handschriften die op lijnen noteren? Anton Stingl jr, een collega uit de restitutiegroep, maakte het volgende overzicht:

Qlb
159,8

TEO
112,5

Pn909
247,9

Pn1121
134,5

Pn1134
204,7

We zien de hss uit Quedlinburg, Reims en 3 Aquitaanse handschriften.

Deze handschriften schrijven de melodie van Mp een kwart hoger op.

Kijk in het blauwe kader: Ze eindigen dus **nobis** een kwart hoger (met mi-re, of oostfrankisch met fa-re) en vervolgen op juxta een toon hoger met mi. De melodie heeft eerst sib en daarna sih (ik praat nu even Duits)

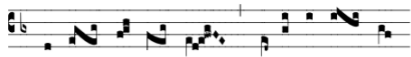
Dus we hebben de adiastematische gezien en we hebben enkele transponeerders bekeken. Beide groepen geven aan dat het op juxta hoger verder gaat.

[15] Pn 1134? Welk handschrift transcribeert Anton Stingl hier? Dat gebruikten we in de restitutiegroep tot nu toe nog nooit!

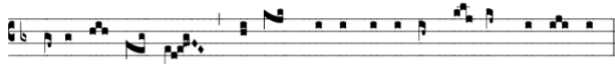
7

INTERMEZZO 3: MMMO en zoek op et nunc sequimur + OfV

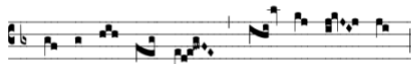
[16] Nemen we de versie van de transponeerders als uitgangspunt, dán zou de restitutieversie er zó uit komen te zien:

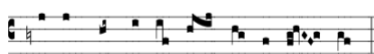
Et nunc se-qui-mur in toto cor-de

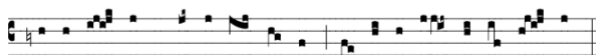
et timemus te et quaerimus faci-em tu-am Domine

Ne confundas nos sed fac no- bis

iuxta mansu-e-tu-dinem tu- am

et secundum multitu-di-nem mi-se-ri-cor-di- ae tu- ae

[De fis is door transpositie weggewerkt. NIET VERKLAPPEN...
Waarom transponeren deze handschriften?

[17] Als ik die kwart-transpositie nu ongedaan maak, hoe gaat dan de melodie eruit zien? Zie ik dan misschien de reden waarom Mp die aantekening maakte?

Et nunc se-qui-mur in toto cor-de
et time-mus te et quaerimus faci-em tu-am Domine
Ne confundas nos sed fac no- bis
iuxta mansu-e-tu- dinem tu- am
et secundum multitu-di-nem mi-se-ri-cor- di- ae tu- ae Quia

Ziet u het probleem? Ja, kijk maar in de laatste 2 zinnen [18], daar duikt plotseling een fis op. In de middeleeuwse hss niet te noteren.

9

Samenvatting: Ik had een ypsilon in Mp. Wat was de reden?

De versie van de transponeerders een kwart lager genoteerd en daar kwam een fis!

So far, so good dacht ik. Dát probleem hebben we getackeld!

En dan kom je bij de restitutiegroep en presenteer je jouw verhaal.

En dan krijg je natuurlijk commentaar en dat is ook goed zo. [19]

Anton zei: "jouw versie vliegt modaal uit de bocht en de aansluiting van si naar fa lijkt me ook zeer ongebruikelijk".

Dat eerste klopt, want het lijkt alsof we plotseling een toon hoger zitten. Eerst een recitatief op la en even later zitten we op si. Maar Anton, daar kan ik toch niets aan doen? In de versies van de transponeerders is dat gewoon zo.

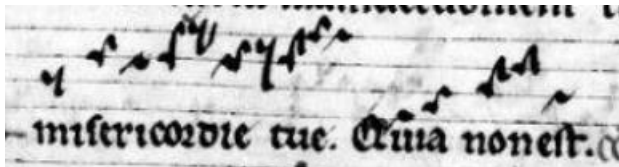
En de aansluiting naar de repetenda. Gaan we van slottoon si meteen door op fa?

Laten we die dan eens nader bekijken.

En dan komen we bij een groot aantal verschillende * versies.

De volgende sheet [20] toont 3 versies uit verschillende delen van Europa.

TEO een handschrift uit St Thiery, Reims, heeft de transpositieversie, maar moet een septiem zakken om te laten aansluiten. Zet je hem een kwart lager dan heb je mijn hypothetische versie, maar inclusief deze si-fa bij de repetenda!

Pn lat 1134 noteert de repetenda een kwint hoger dan in het corpus.

Corrigeer je het vers door het een kwart lager te zetten, blijf ik een toon te hoog.

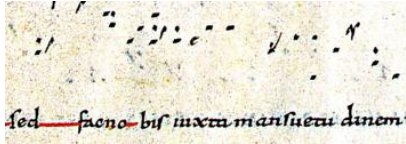
Modena 7 zakt pas bij de laatste neum een toon en heeft een sext. Verlaag je die versie met een kwart, dan komt het goed uit! Hij corrigeert dus de melodie, maar wel heel laat in het stuk!

TEO Reims 264				
	Qui-a non est	mi-se-ri-cor-di-ae tu-ae		Qui-a non est
1134			+5	
Modena7			-4	

We missen nog een stel belangrijke handschriften voor de restitutie. Benevent, Albi. En wat doen de hss die niet graag transponeren?

Ook Albi [21] noteert juxta hoger. Het is exact de versie die ik voorstelde!

Maar als we goed kijken zien we tussen de neumen van nobis en juxta een e staan. Wat zou dat betekenen? Is het een equaliter?

Als we het teken als equaliter interpreteren zien we in Albi hetzelfde als wat we in Montpellier zien: Unisono van *nobis* naar *juxta*. Maar hij schreef dus eerst iets ánders (en verbeterde dat.)

Benevent 34 komt zo aan de beurt....

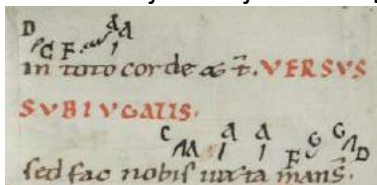
[22] Yrieix noteert juxta unisono.

Ook Klosterneuburg noteert juxta unisono.

Kende hij de geschriften van Frutolf? Ik denk van wel.

Frutolf? Wie is dat? [23] Neen, geen broertje van Frodo en tijdgenoot van Gandalf! Maar een monnik uit Bamberg uit de 11^e eeuw. Hij schrijft een uitgebreid tonarium München 14965b [D-Mbs : Clm 14965b | MMO Database \(musmed.eu\)](#) en daar maakt hij notities bij. Als hem, om de een of andere reden – en daar gaan we achter komen! - iets aan de melodie niet bevalt dan schrijft hij de betreffende passage met neumen uit en gaat er letternamen voor toontrappen bij noteren. Hij maakt in feite een eigen versie. Hij emendeert, verbetert, op deze wijze de melodie

Dat doet hij ook bij dit vers: [24]

Nobis schrijft hij met clivis c-a (do-la) (In Germaanse handschriften vind je dit veelvuldig. Da sterke toontrap do trekt de si naar bovenen dan gaat met a (la) verder.

Ook hij stelt dus voor, net als Mp en Albi, om niet een toon hoger verder te gaan, maar unisono!

[25] INTERMEZZO 3: MMO versie van Frutolf. Ik heb de gezangen waar Frutolf opmerkingen maakt in de index op een aparte manier weergegeven, nl. met hoofdletters, al scrollend kom je bij interessante stukken. Cantabo op pag 2.

(clivis si-la, Frutolf is een Germaan, die verhogen vaker de si naar de do. Montpellier vervolgt met h (dat is vertaald de la). Dus net zoals Frutolf.

Met het ypsilon-teken in Mp, de correctie en de aantekeningen van Frutolf hebben we zekerheid dat hier wat aan de hand is. En de ,verbetering' die ze aanbrengen is dezelfde! Vanaf juxta de hele melodie een toon lager.

En dan komt natuurlijk de interessante vraag. Kenden deze schrijvers elkaar?
 De schrijver van Montpellier en Yrieix waren bijv. tijdgenoten.
 Ik denk dat we daar nog een heleboel zaken kunnen onderzoeken en ontdekken.

Het kan ook nog anders, dat laat Benevent 34 ons zien. [26]
 Hier uit de Bogen, het tableau, dat Anton Stingl maakte:

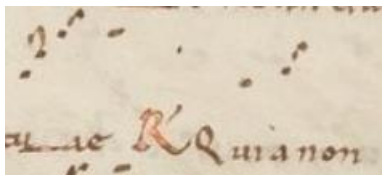
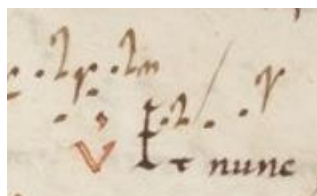
Ott
92
ne confun-das nos, sed fac no-bis iuxta man-su-e-ti-di-nem

Rest.

Bv
251,3

Boven zien we Ott, daaronder een mogelijke restitutieversie, en daaronder Bv.
 Omdat Bv over grote gedeelten gelijk is aan Ott, staat daar niets in de balk genoteerd. Als er geen afwijkingen zijn, laten we die passage 'leeg'. Zo is het beeld veel minder druk en zie je afwijkende tonen en zeker moeilijke passages veel sneller. Wat doet de schrijver van Bv?
 Ook hij noteert juxta een toon hoger dan dat wat voorafgaat. Maar omdat hij dan een fis zou krijgen, zet hij het gedeelte ervóór sed fac nobis' reeds een toon lager. Hij springt daar slechts een kwart omhoog, waar andere hss een kwint hebben.

Pn Lat 909 start inderdaad duidelijk op fa. We zien nl. de slottorculus van het corpus die op fa eindigt en ET gaat op dezelfde hoogte verder.

En hij eindigt net als 1134 met mifami en sluit aan met do remi. Ook daar dus een kwint hoger.

Zong men de repetenda, het slot van het corpus, ook een kwint hoger nu? Daar zijn de meningen in de RG verdeeld. Ik ben altijd sceptisch geweest. Dat is praktisch toch niet haalbaar?

[29] Ramon Hankeln gebruikt het begrip Notationslage (de toonhoogte die genoteerd wordt) en de Aufführungslage (de hoogte waarop werkelijk gezongen wordt)
 Men noteert een kwart hoger (anders heb je die vermaledijde fis) maar men zingt in de oorspronkelijke, lage ligging. In Pbn 909 is de repetenda nu een kwint hoger dan in het corpus. Trek je daar de kwart vanaf, heb je ook in 909 de repetenda een toon hoger.

Er is dus klaarblijkelijk een dubbel probleem!
Het vers bevat de fis, maar verwijderd zich ook modaal van het corpus.
Dan had Anton Stingl gelijk!

[27] Ik herhaal een sheet van zo even: Kijk maar eens naar de versie met de fis. In regel 2 reciteren we op de la, in de laatste regel secundum multitudinem daar zit een si-recitatief.

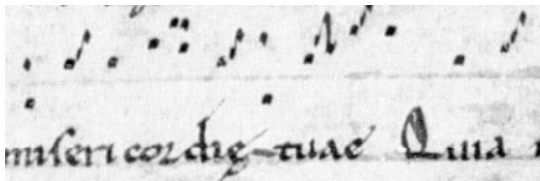
Samenvatting: er wordt een melodie overgeleverd die een dubbel probleem heeft. Enerzijds zouden we een fis moeten noteren, anderzijds hebben we een modale verschuiving in het stuk. Het eerste probleem bleek oplosbaar, het tweede bleef bestaan.

En ergens, ooit, kwam iemand op het idee om beide problemen tegelijk op te lossen. We zien de oplossing in Mp, ook reeds in Y, dus het moet al zo rond 1030 geweest zijn.

En wat gaan we nu als restitutiegroep voorstellen? De variant aanbieden die beide problemen oplost?

Of geven we ook een optie die meer recht doet aan de originele versie?

En hoe moet die er dan uitzien?

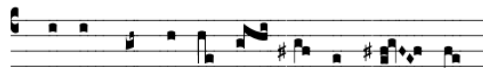
[28] Kijken we eens naar de versie van Pn lat 1132. Die heeft mijn restitutie-versie. Hij maalt schijnbaar niet om de fis. Maar de repetenda gaat niet naar fa. Hij gaat naar sol en dan la si. "Jammer" dat dit nu een toon hoger is dan in het corpus.

Maar nu ga ik even out-of-the-box! En als we het nu toch eens zó gaan doen! [30]

Dus de versie die de oudste handschriften voorstelden, we volgen ze dus trouw (nunc sequimur in toto corde) Maar het principe van 'de repetenda is altijd gelijk aan de hoogte in het corpus' laten we los. We zien in 1132 dat dit een werkelijke optie was voor een schrijver.

Ne confundas nos sed fac no- bis

iuxta mansu-e-tu- dinem tu- am

et secundum multitu-di-nem mi-se-ri-cor- di- ae tu- ae Quia + 1

Is dat niet prachtig!

Dat er verschillende oplossingen voor een probleem zijn, dat kan.

Modena deed het anders dan Benevent 34.

Maar...Wie kwam nu op het idee met het unisono bij juxta?

De schrijver van Montpellier? Had de schrijver van Yrieix dat bedacht? Beiden schrijven zo tegen het jaar 1030.

Een generatie later lost Frutolf het ook zo op. Wist hij van die andere versies?

De schrijver van Albi corrigeert zijn eigen werk, precies op die wijze. (maar liet ons de oude versie nog zien!)

Ik denk dat er nog genoeg onderzoek te verrichten valt.

Ik dank u voor uw aandacht!